

İMAM MÂTÜRİDÎ'NİN NESH ANLAYIŞI IMAM MATURIDI'S UNDERSTANDING OF THE NASH

ABDULKADİR KARAKUŞ

[Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir ABD.
Faculty Member, PhD., Siirt University Faculty of Theology,
Department of Qur'anic Exegesis
akarakuş@siirt.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-2387-2402>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 11 Eylül/September 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Aralık/December 2018

Yayın Tarihi / Published: 24 Aralık/December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Yıl / Year: 2018 *Sayı – Issue:* 45 *Sayfa / Pages:* 83-113

Atıf/Cite as: Karakuş, Abdulkadir. "İmam Mâtürîdî'nin Nesh Anlayışı - Imam Maturidi's Understanding of the Nash". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity 45 (Aralık-December 2018): 83-113.

<https://doi.org/10.17120/omuifd.459182>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

<http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

İmam Mâtürîdî'nin Nesh Anlayışı

Öz: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333 / 944) 3-4. yüzyıllarda, Hanefî geleneğinin devamı olarak Horasan - Maverâünnehir coğrafyasında yaşamış, Ehl-i Sünnet inanç sisteminin önemli öncülerindedir. İmâm Mâtürîdî, kelâm ilmi yanında tefsir ve fıkıh alanlarında vukufiyet sahibi olup, bu sahaların her birinde pek çok eser kaleme almıştır. Ancak bunlardan sadece *Kitâbu't-Tevhîd* ve *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* günümüze ulaşmıştır. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, tefsir alanında özellikle onun ve o gün benzer tefsir anlayışını günümüze taşıması bakımından çok önemli olduğu gibi aynı zamanda İmâm Mâtürîdî'yi tanımak açısından da mühim bir eserdir. Bu çalışmamızda, İmâm Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserinden hareketle, müellifin neshle ilgili olan ve literatürde neshin vaki olduğuna dair görüşlerin beyan edildiği ayetlere yaklaşımını ortaya koymaya çalışacağız. Çünkü nesh, tefsir ilminin önemli ve tartışmalı konularından bir tanesidir. Kur'an tefsiriyle yakından ilişkilendirilen bu konu üzerindeki tartışmalar, ilk dönemlerden beri süregelen bir husustur. Bu önemli konunun İmâm Mâtürîdî tarafından ne şekilde algılandığı ve tarif edildiği, o günün nesh algısını bilmek ve günümüzde neshi nasıl algılamamız gerektiğini tespit etmek açısından oldukça önemlidir. İmâm Mâtürîdî'nin, eserinde nesihten bahsettiği malumdur; ancak bundan kastedilenin ne olduğu sorusunun cevabı çok açık ve net değildir. Bu sebeple, bu çalışmamızda bu sorunun cevabını netleştirmeye, o günün diğer müfessirlerinin görüşleriyle birlikte İmâm Mâtürîdî'nin nesh anlayışını belirlemeye gayret edip, nesh hakkında bir kanaat ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Tefsir, Tefsir Usûlü, Mâtürîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, Nesh.

Imam Maturidi's Understanding of the Nash

Abstract: Abu Mansur al-Mâtürîdî (d. 333/944) lived in the 3rd and 4th centuries, as the continuation of the Hanafi tradition, Khorasan-Maverâünnehir is a pioneer of the school of the Ahl-i Sunnah. Imam Mâtürîdî is a scholar who has a broad knowledge in the fields of commentary, jurisprudence and kalam. He wrote many books in almost every one of these fields. However, only *Kitâbu't-Tawhîd* and *Te'vîlâtü'l-Qur'ân* reached to the present day. Of these works, *Te'vîlâtü'l-Qur'ân* is significant in the field of commentary. Especially the day-to-day interpretation of tafsir conception is very important. At the same time, it is an essential book in terms of getting to know about Imam Maturîdî. In this study, we will try to reveal the approach of İmâm Mâtürîdî to the verses that point out the views that the author is related to the prose and in the literature since nash is one of the important and controversial issues of interpretation. The debate on this subject, which is closely related to the Qur'anic commentary, has been an

ongoing issue since the early periods. It is crucial to know how this important subject is perceived and described by Imam Mâtürîdî, to know the perception of that day, and to determine how we should perceive nash today. That Imam Maturîdî mentions to the nash in his book is clear but it isn't clear what he meant with nash. For this reason, we will try to clarify the answer to this question in this study, to identify the understanding of nash of Imam Mâtürîdî with the views of other commentators of that day and to form a view on nash.

Keywords: Exegesis, Methodology of Tafsir, Maturîdî, Te'vilâtul-l-Qur'ân, Nash.

Giriş

Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî (ö. 333/944), Horasan - Mâverâünnehir bölgesinin önemli devletlerinden Samaniler devrinde, o dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Semerkant'ın Mâtürîd (Mâtürît) köyünde dünyaya gelmiş ve yine aynı yerde 333/944 tarihinde¹ vefat etmiştir.² Doğum tarihi konusunda bazı tahminler ötesinde³ yeterince bilgi yoktur.⁴

Mâtürîdî, ilim hayatı bir hayli canlı olan Semerkant'ta Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) fikhî ve itikadi görüşlerinin okutulduğu Dâru'l-Cüzcânîyye adlı eğitim merkezinde yetişmiştir. Mâtürîdî burada, Ebû Süleymân el-Cüzcânî'nin⁵ (ö. 200/816) öğrencileri olan Ebû Bekir el-

¹ Mâtürîdî'nin vefat tarihi ile ilgili olarak da farklı tarihler verilmektedir. Bununla ilgili olarak bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, ed. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dâru'l-mîzân, 2005), muhakkikin mukaddimesi, 1: 14; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 147.

² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, muhakkikin mukaddimesi, 1: 14; Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fi Tabakâti'l-Hanefîyye* (Kerâtiş: Mîr Muhammed Kütübhâne, ts.), 2: 130-131; Özen, "Mâtürîdî", 28: 146.

³ Bu tahminlerle ilgili bk. Ulrich Rudolph, *Mâtürîdî*, trc. Özcan Taşçı, (İstanbul: Litera Yayınları, 2016), 217-221; Özen, "Mâtürîdî", 28: 146.

⁴ Özen, "Mâtürîdî", 28: 146.

⁵ Tam adı Ebû Süleymân Mûsâ b. Süleymân el-Cüzcânî el-Bağdâdî olup önemli Hanefî fakihlerindendir. Hakkında fazla bilgi için bk. Abdülkadir Şener, "Cüzcânî, Ebû Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 98.

Cüzcânî⁶ (ö. III/IX. yüzyıl), Nusayr b. Yahya el-Cüzcânî (ö. 285/898) ve Ebû Nasr el-İyâzî'den⁷ (ö. 260/874) ders almış ve böylece devrinin önemli ilim adamlarından birisi haline gelmiştir. Ebû Nasr el-İyâzî'nin vefatından sonra da Dâru'l-Cüzcâniye'de ders verme görevi Mâtürîdî'nin uhdesine geçmiş⁸ ve Mâtürîdî burada tanınmış âlimler yetiştirmiştir. Bunlar arasında Ebû'l-Kâsım es-Semerkindî (ö. 342/953) ve müfessir Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983) olduğu gibi⁹ Ali er-Rüstüğfenî (ö. 345/956) de vardır.¹⁰

Mâtürîdî, değişik ilim dallarında birçok eser vücuda getirmiştir. Bu eserlerden günümüze ulaşanları *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'dır.¹¹

⁶ Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. İshâk el-Cüzcânî el-Bağdâdî olup Hanefî fakihî ve Ehl-i sünnet kelmâcısındır. Hakkında fazla bilgi için bk. Metin Yurdagüç, "Cüzcânî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 97.

⁷ Tam adı Ebû Nasr Ahmed b. el-Abbâs b. el-Hüseyn es-Semerkindî olup önemli Hanefî fakihlerindedir. Hakkında fazla bilgi için bk. İlyas Üzümlü, "İyâzî, Ebû Nasr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23: 499.

⁸ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye*, 1: 562; Özen, "Mâtürîdî", 28: 146.

⁹ Özen, "Mâtürîdî", 28: 146.

¹⁰ Ebû Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: DİB Yayınları, 1993), 42. Ayrıca İmam Mâtürîdî'nin teferruatlı hayatı için bk. Mâtürîdî'nin hayatı için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), I: 376-378; Talip Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 35-53; Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008), 33-58.

¹¹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye*, 2: 130; Ebû'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Dımeşk: Dâru'l-kalem, 1413/1992), 249; Özen, "Mâtürîdî", 28: 146. Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân* isimli bu kitabının adı yazma nüshalarında ve kaynaklarda *Te'vilâtü Ehlî's-sünne*, *Te'vilâtü'l-Mâtürîdiyye*, *Te'vilât li-Ebî Mansûr el-Mâtürîdî* şeklinde de geçmektedir. Ancak müellif, gerek *Kitâbü't-Tevhîd*'inde gerekse bu eserinde "Ehl-i sünnet" terkiibini kullanmadığına göre bunun yer aldığı isim doğru değildir. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın Mâtürîdî'ye nisbeti, çeşitli kaynakların yanı sıra eser üzerine çalışan Ebû'l-Muîn en-Nesefî ve eserden alıntılar yapan diğer âlimlerce doğrulanmaktadır. Ayrıca *Kitâbü't-Tevhîd* ile bu eser arasında üslûp, ifade, işleyiş ve istidlâl benzerliği, hatta yer yer aynılığı görülmekte, *Te'vilât*'taki birçok konunun *Kitâbü't-Tevhîd*'in muhtevasıyla örtüşmesi de her iki eserin aynı müellife aidiyetini kanıtlamaktadır. Bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, muhakkikin mukaddimesi, 1: 22; Bekir Topaloğlu, "Te'vilâtü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 32-33.

Biz bu çalışmamızda *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı tefsiri bağlamında, Mâtürîdî'nin nesh anlayışını ortaya koymaya çalışacağız.¹²

1. Mâtürîdî'ye Göre Nesh

Nesh lügatte, “ortadan kaldırmak, yok etmek, izale etmek, bir metni bir yerden başka bir yere aktararak yazmak ve çoğaltmak” anlamlarına gelir.¹³

İstilahta ise neshin pek çok tarifi yapılmıştır.¹⁴ Özellikle ilk dönemlerde bu tarifler bugün anladığımızdan çok daha kapsamlı olmuştur.¹⁵ Mesela kimi âlimler, tıpkı Mâtürîdî gibi¹⁶ Kur'an'ın Levh-i Mahfuz'dan indirilmesini nesh olarak isimlendirmişlerdir.¹⁷ Selef âlimlerimiz, mutlak olan bir ayetin takyit edilmesine, mücmel veya müphem bir ayetin tebyin edilmesine ve umumi hüküm ihtiva eden bir ayetin tahsis edilmesine nesh demişlerdir.¹⁸ Ancak genel olarak nesh, bir nassın hükmünün daha sonra gelen bir nas ile kaldırılması; başka bir tarifile, şer'i bir hükmün daha sonra gelen şer'i bir hükümle ortadan kaldırılması¹⁹ şeklinde tarif

¹² Mâtürîdî'nin nesh anlayışı, Taberî'nin nesh anlayışıyla birlikte karşılaştırmalı olarak bir Yüksek Lisans tezinde incelenmiştir. Bk. Ömer Dinç, *Taberî ve Maturidî Tefsirlerinin 'Nesh Meselesine Yaklaşımları Açısından' Mukayesesi* (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2013).

¹³ Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn İbn Manzûr, “Nsh”, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 3: 61; Râğıb el-İsfehânî, “Nsh”, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-kalem, 1412), 801.

¹⁴ Neshin probleminin ortaya çıkışı, tarihi gelişimi ve muhtelif tarifleri için bk. Talip Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi Allah'ın Kitabında Çelişki Var mı?*, 2. Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 2018).

¹⁵ M. Sait Şimşek, *Kur'an'da İki Mesele* (Konya: Selam Yayınevi, 1987), 88.

¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 198.

¹⁷ Ebû Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.), 2: 30.

¹⁸ İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, thk. İbn Hasen Âl-i Selmân (b.y., Dâru İbn Affân 1417/1997), 3: 344; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003), 1: 467.

¹⁹ Katâde b. Diâme, *en-Nâsihu ve'l-mensûh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 1418/1998), 6; Seyyid Şerif Cürçânî, *et-Ta'rifât*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1403/1983), 240; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 122; Hayreddin Karaman vdğr., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 1: 34.

edilmektedir. İslâm âlimlerine göre: “Şeriatlar arasında nesih caizdir, hikmete uygundur ve böyle bir gerçeklik de vardır. Musa’nın şeriatı İbrahim’in şeriatında bulunan bazı ahkâmı, İsa’nın şeriatı Tevrat’ın bazı hükümlerini, Kur’an’ın getirdiği şeriat de kendinden öncekileri neshetmiştir. Bu anlamda nesih sadece amelî hükümlerde meydana gelir ve insanlık yararına olduğu için de gereklidir. Ancak inanç esaslarına, genel ahlâk ilkelerine ve haber niteliği taşıyan ayetlerde nesih söz konusu olmaz. İnsanların maslahatının zamana göre değişiklik arz etmesi sebebiyle Allah her zaman için uygun olan ahkâmı geçerli kılar.”²⁰

Mâtürîdî ise neshi, “Belirli bir vakte kadar geçerli olan bir hükmün nihayete erdiğinin beyan edilmesidir.”²¹ şeklinde tarif eder. Bu tariftten yola çıkarak Mâtürîdî’nin neshi, “ayetin uygulanmasına gerekçe teşkil eden şartlar ve illet ortadan kalktığı anda ayetin uygulanması da askıya alınır. Önceki şartlar yeniden geçerli olduğunda ise uygulanması askıya alınan ayet yeniden gündeme gelir” şeklinde tarif etmiş olduğunu anlayabiliriz. Yani nesih, belirli bir süre için vazedilmiş olan hükmün yürürlüğünün sona ermesi üzerine yine belirli bir süre için yeni bir hükmün getirilmesidir. Her ne kadar Mâtürîdî’nin nesih tarifinde “mensuh kabul edilen bir hükümle daha sonra aynı şartlar tekrar zuhur ettiğinde amel edilebileceğine dair sarih bir ifade olmasa da onun genel ifadelerinden bu sonuca varmak mümkün görünmektedir. Mâtürîdî’ye göre, “Allah’ın dini değişime (nesih, tebdil ve tagayyüre) konu olmadığı halde, onun şeriatları değişime konudur. Ancak Mâtürîdî’ye göre bu şeriat, muamelata ve hukuka ait ahkâm dâhil, vahiy döneminde bütün boyutları ile şekillenen Allah’ın dininden bağımsız, ona dışarıdan eklenen ve iğreti duran bir olgu değildir; onunla ruh ve ceset gibi bir bütünlük içerisinde.”²²

Mâtürîdî’nin nesh telakkisi, bir konu hakkında mevcut şeri bir hükmün aynı konuda daha sonra gelen şeri bir delille tamamen iptal edilmesi

²⁰ Cemaleddin Kasımî, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, trc. Sezai Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 29.

²¹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 1: 199, 257, 259, 333; 3: 42; 4: 245.

²² Özdeş, “Mâtürîdî’nin Din ve Şeriat Anlayışı”, 130.

şeklinde tarif edilen klasik nesih teorisi içerisinde ele alınmamalıdır. Onun nesih anlayışı tedricilik, tahsis, tebyin, istisna veya bir konuda mevcut alternatif birkaç hükümden birinin tercih edilmesi şeklinde ele alınıp değerlendirilmesi daha uygun olur.²³ Çünkü o, neshi muhkem ve müteşâbih çerçevesinde de ele alarak muhkeme “nasih”, müteşâbihe de “mensuh” anlamı verir.²⁴ Dolayısıyla Mâtürîdî'nin bir Kur'an ayeti hakkında neshin mevcut olduğunu söylemesi, o ayetin hükmünün ebedî olarak kaldırıldığı anlamı taşımamalıdır.²⁵ Çünkü Mâtürîdî'nin neshi, “Belirli bir vakte kadar geçerli olan bir hükmün nihayete erdiğinin beyan edilmesidir.”²⁶ şeklindeki tarifinden de anlaşılacağı üzere alternatif hükümlerden her biri, şartlar gerektirdiğinde ve zamanı geldiğinde yeniden devreye girerek Müslümanlara rehberlik yapmaya devam ederler.

Mâtürîdî'nin nesihle ilgili kanaatini daha iyi anlamak için onun Kur'an'da nesihten bahseden ayetler hakkındaki yorumlarını bilmek gerekir. Genel kabule göre neshin varlığından bahseden üç ayet vardır. Bunlardan ilki:

مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِئُهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Biz bir ayeti nesheder veya onu terk edersek, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir.” (el-Bakara 2/106) ayetidir.

Mâtürîdî bu ayeti terim anlamı itibarıyla nesihten bağımsız olarak bazı kelimelerin sözlerine yer vererek açıklamaya başlar ve “neshedilen ayetin Levh-i Mahfuzdan indirildiği” ve unutturulan ayetin de “Levh-i Mahfuzdan indirilmeyip orada bırakıldığı” anlamını öne çıkarır. Sonra da neshedilen ayetten, “Ayetin hükmünü ve o hükümle amel edilmesini ortadan kaldırmak,” terk edilen ayetten de “okunuşu ve tilaveti terk et-

²³ Özdeş, “Mâtürîdî'nin Din ve Şeriat Anlayışı”, 135.

²⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 242.

²⁵ Hâlbuki ana kaynaklarımızda neshedilen bir hükümle asla amel edilmeyeceği beyan edilir. Bk. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *en-Nâsihu ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-azîz vemâ filhi mine'l-ferâizi ve's-sünen*, thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1418/1997), 55; Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2: 42.

²⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 199.

mek” manasının anlaşılabileceğini ve ayetin tamamının ortadan kaldırılmasının ya da hükmünün kaldırılıp metninin sabit bırakılmasının caiz olacağını “kîle / denildi ki” ibaresiyle ifade eder. Neshi de “hükmün vaktinin sona erdiği zamanın beyan edilmesi”²⁷ olarak tarif ettikten sonra da “Nesih, Allah’ın kullarına yönelik bir imtihanıdır. Zira Allah kullarını dilediği şekilde ve dilediği anda imtihan eder. Allah dilediği herhangi bir şeyi belirli bir zamanda emreder, sonra da onu yasaklayıp başka bir şey emreder. Bu durum Allah’ın hikmet çizgisini terk ettiği ya da ilminde herhangi bir değişiklik olduğu anlamına gelen bedânın ortaya çıktığı anlamı içermez. Bilakis bu durum, Allah’ın olmuş ve olacak olan her şeyi bildiğini ve yarattığı kullarına hakkı ve adaleti bildiren hikmet sahibi bir ilah olduğunu ortaya koymaktadır.” şeklinde neshin hikmetine dair bazı açıklamalarda bulunur.²⁸

Nesihden bahseden ayetlerin ikincisi:

90

OMÜİFD

يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُنَبِّئُكُمْ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ

“Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır; ana kitap onun katındadır.” (er-Ra'd 13/39) ayetidir.

Mâtürîdî bu ayet hakkında yaptığı yorumda önce, “Allah’ın dilediğini silmesi” ayetini, var olan bir şeyi silmek şeklinde değil de daha baştan yaratılış esnasında mahviyetle yaratmak şeklinde açıklar. Daha sonra da ayetteki “mahv”ın, var olan bir şeyin silinmesi anlamına da gelebileceğini beyan eder. Bu çerçevede ayetteki “mahv” kelimesini, bir hükmün neshedilmesi ve neshedilen hükümle amel edilmemesi; “yerinde sabit bırakma” hususunu da “neshedilmeyip hükmün ve o hükümle amelin terkedilmemesi” şeklinde anlamlandırır.²⁹

Nesihden bahseden ayetlerin üçüncüsü ise:

وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

²⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 198-199.

²⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 202.

²⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 7: 445-446.

“Biz bir ayetin yerine başka bir ayeti getirdiğimiz zaman -ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilir- ‘Sen sadece uyduruyorsun’ dediler. Öyle değil, fakat onların çoğu bilmezler.” (en-Nahl 16/101) ayetidir.

Mâtürîdî bu ayet hakkında da iki muhtemel mana ortaya koyar ve ayete, “Birincisi, buradaki tebdil ehli tevlin dediği gibi, ayetin ayetle yer değiştirmesidir. Bu, bir ayetin tamamen kaldırılıp yok edilmesi şeklinde değil, hükmünün başka bir ayetin hükmüyle yer değiştirmesi şeklinde gerçekleşir. İkincisi ise, bir delilden sonra başka bir delilin, bir ayetten sonra başka bir ayetin getirilmesi şeklinde gerçekleşir. Bu durum devam ettikçe de müşrikler Hz. Peygamber’i ayetleri uydurmakla itham ederler.” şeklinde bir açıklama getirir.³⁰

Mâtürîdî bu üç ayette de bir şekilde nesihten bahseder ama hiç birisinde de neshi ilk anlam olarak vurgulamaz. Daha önce de belirttiğimiz gibi Mâtürîdî’ye göre neshin, şartlara ve zamana uygun olarak alternatif ayetlerin devreye girmesi şeklinde³¹ anlaşılması gerektiğini burada bir kez daha tekrar etmek gerekir.

2. Mâtürîdî’nin Te’vîlâtü’l-Kur’ân Bağlamında Nesihle İlgili Görüşleri

Mâtürîdî’nin nesihle ilgili görüşlerini detaylı bir şekilde anlayabilmek için, tefsirinde verdiği nesih örneklerini incelemek gerekir. Bu durumda onun neshi dört kategoride değerlendirildiğini görürüz.

2.1. Kur’an’ın Kur’an ile Neshi

Mâtürîdî’nin neshedildiğini söylediği ayetlerden birisi:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ أَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأَنْثَىٰ بِالْأُنْثَىٰ فَمَنْ غَفِيَ لَهُ مِنْ أَحْيِهِ شَيْءٌ فَاتَّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَعَلَهُ عَدَابٌ أَلِيمٌ

³⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 8: 192.

³¹ Mâtürîdî neshi, “Belirli bir vakte kadar geçerli olan bir hükmün nihayete erdiğinin beyan edilmesidir.” şeklinde tarif etmektedir ve bu nihayete eren hüküm maslahatla ilgili olarak devamlı nihayet bulmayacak bir başka maslahata binaen yeniden gündeme gelecektir. Dolayısıyla, bu ayetler maslahata uygun olarak birbirinin alternatifi olan ayetler şeklinde anlaşılmaya müsaittir. Bk. Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 1: 199.

“Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre karşılık hür, köleye karşılık köle, kadına karşılık ise kadın. Ancak her kime, kardeşi (öldürülenin vârisi veya velisi) tarafından bir şey bağışlanırsa artık ona hakkaniyetle uymalı ve diyeti ona güzellikle ödemelidir. Bu, rabbinizden bir hafifletme, bir rahmettir. Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır.” (el-Bakara 2/178) ayetidir.

Mâtürîdî, bu ayetin sebebi nüzulü ile ilgili olarak; birisi diğerinden daha soylu ve itibarlı geçinen iki Arap kabilesi arasında meydana gelen bir savaşta, soylu aileden öldürülen bir köleye karşılık hür bir kişi, bir kadına karşı da bir erkek istendiğini belirtmiştir. Bu olay üzerine de: “Hüre karşılık hür, köleye karşılık köle, kadına karşılık ise kadın.” (el-Bakara 2/178) ayetinin nazil olduğunu beyan etmiştir.³²

Mâtürîdî bu ayetin anlamıyla ilgili olarak der ki, “Bu ayette (zahiren okunduğunda) öldürme fiilinin faili olmayanların da öldürülen kişiye karşılık olmak üzere kısas yoluyla öldürülebileceğine bir işaret bulunmaktadır. Bundan dolayı bu ayet, “Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın dokunulmaz kıldığı cana kıymayın. Bir kimse haksızlıkla öldürülürse velisine yetki verdik; ancak o da öldürme hususunda haksızlığa sapmasın; çünkü o, yeterince yardıma mazhar olmuştur.” (el-İsrâ 17/33) ayetiyle neshedilmiştir.”³³

Bunun yanında Mâtürîdî, öldüren dışında herhangi birinin kısas yoluyla asla öldürülemeyeceği ile ilgili olarak “Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki (bu hükme uyararak) korunursunuz.” (el-Bakara 2/179) ayetini de delil olarak zikreder ve “Eğer kısası uygulamak için öldürme fiiliyle alakası olmayan kişilerin öldürülmesi söz konusu olsaydı, bu ayetin belirttiği gibi bir hayat olmazdı.” diyerek³⁴ bu ayetler arasında bir çelişki olamayacağına göre, birinci ayet zahiren anlaşılmalıdır mesajı vermiş olabilir.

³² Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 1: 319-320.

³³ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 1: 320.

³⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 1: 320.

Buradan şunu anlamak mümkündür ki o da Mâtürîdî'nin, ayetten böyle bir adaletsizliğin anlaşılabilirliği ihtimaline dikkat çekmesinin temelinde, Kur'an'ın lafzî anlamının ön plana çıkarılarak ayetin yüzeysel olarak anlaşılması ve ayetin ne demek istediğinin önemsenmemesi durumunda ortaya çıkacak yanlışlığa işaret etmiş olabileceğidir. Mâtürîdî'nin burada verdiği mesaj, ayetlerin lafzi/literal olarak okunması yerine gâî olarak/ne demek istediği ön planda tutularak okunması gerektiği şeklinde de anlaşılabilir. Bundan dolayı da lafzi okuma sonucu ortaya çıkan anlamın uygun bir anlam olmadığını ifade etmek üzere neshi ileri sürerek, manaya derinlik kazandırmak istemiş olması muhtemeldir. Bu durumda buradaki nesih, tıpkı manadaki kapalılığın açılması yani mücmel bir mananın tebyini anlamında ortaya çıkan bir nesih kapsamında değerlendirilebilir.

Mâtürîdî bu ayetle ilgili olarak “bu ayetler arasında nesih vardır” şeklinde bir hüküm ortaya koymuş olsa dahi, bu hükmün isabetli görülme imkânı olmayacaktır. Zira İslamiyet'ten önceki dönemlerde kabileler arası savaşlarda, ölmek için öldürme düsturuyla hareket ediliyor ve kendilerinden ölenlere karşılık olmak üzere hem öldürüyorlar hem de intikam alıyorlardı. Bunu yaparken de adaleti terk ettikleri için hayat hakkını ihlal ediyorlardı.³⁵ Sebebi nüzulde de belirtildiği gibi bu kabilelerin her biri kendilerini diğerlerinden üstün gördüklerinden dolayı kendilerinden öldürülen bir kişiye karşılık olsun diye bir kadına karşı bir erkek, bir köleye karşı bir hür öldürmek; hatta daha fazlasını istiyorlardı. Bu kabileler Müslüman olduktan sonra da aynı tavırlarını devam ettirmek isteyince bu ayetler nazil olarak,³⁶ bütün canların değerli ve dokunulmaz olduğunu bildirmiş; böylece haksızlığı ve adaletsizliği gidermeye dair hükümler getirmiştir. Dolayısıyla, adaletsizliği ortadan kaldırmaya

³⁵ Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, 1: 266.

³⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Âsım b. Abdilmuhsin el-Humeydân (ed-Dammâm: Dâru'l-İslâh, 1412/1992), 49; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Camîu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 1420/2000), 3: 357-358; Ebü'l-Fidâ Ömer b. İsmâil b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, 2. Baskı (b.y.: Dâru't-tayyibe li'n-neşr ve't-tevzî', 1420/1999), 1: 489.

yönelik olarak nazil olan bir ayetin, öldürenin yerine bir başkasının öldürülmesine sebep olabileceği sonucunu çıkarmak ve bu mevhum adaletsizliği gidermeye yönelik olarak ayetin mensuh olduğunu ileri sürmek sağlıklı bir değerlendirme görünmeyecekti.

Ayrıca nüzul sıralamasında 87. sırada bulunan ve Medeni olan³⁷ Bakara suresi 178. ayetinin, 50. sırada ve Mekke’de nazil olmuş³⁸ İsrâ suresinin genel bir kural ortaya koyan 33. ayetiyle nasıl neshedilebileceğini izah etmek müşkül olan hususlardan bir diğeri olacaktır. Malumdur ki nasih olan ayetin mensuh ayetten daha sonra nazil olmuş olması önemli bir usul kaidesidir.³⁹ Bu yönüyle de Mâtürîdî’nin bu ayetin mensuh olduğu ile ilgili yorumu isabetli olmayacaktı.

Bütün bu hususlar da göz önüne alındığında Mâtürîdî’nin, bu ayetlerin neshi ile ilgili olarak kastettiği, hükmün ebedi olarak yürürlükten kaldırılması değil kendi anlayış ve algısı istikametinde bu olayı nesih olarak yorumlaması ve mücmelin beyanını nesih olarak isimlendirmesidir.

Mâtürîdî’nin neshedildiğini ifade ettiği ayetlerden bir diğeri;

أَيَّاماً مَّعْتُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ
طَعَامٍ مَسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“(Size) sayılı günlerde (oruç farz kılındı.) İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerde tutamadıkları orucun sayısınca tutar. Oruç tutmaya gücü yettiği halde zorlanan kimseler ise her gün için bir fakiri doyuracak kadar fide versin. Bununla birlikte, gönülden kim bir iyilik yaparsa (mesela fidyeyi fazla verirse) o kendisi için daha hayırlıdır. Eğer bilerseniz oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.” (el-Bakara 2/184) ayetidir.

³⁷ Bk. Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu*, 1: 66.

³⁸ Bk. Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu*, 3: 456.

³⁹ Cemâlüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur’ân*, thk. Ebû Abdillâh el-Âmilî es-Selefî ed-Dânî (Beyrut: Şeriketü ebnaî Şerîfî'l-Ensârî, 1422/2001), 21; Katâde b. Diâme, *en-Nâsihu ve'l-mensûh*, 6.

Mâtürîdî bu ayetteki *وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ* ifadesinin başka yorumlarının yanında “fidye vermeye gücü yetenler” şeklinde de yorumlandığını, bu ayetin, ilk dönemlerde yolcu ve hastalar için söz konusu olduğunu, bu kişilerin tutamadıkları oruçları için kaza etme ve fidye vermelerinin caiz olduğunu ve ayetin sonundaki ifadenin beyanıyla kaza etmenin daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir. Yine ilk dönemlerde oruç tutması gereken kişilerin, muhayyer bırakıldıklarını ve isteyenlerin oruç tutup isteyenlerin de fidye verdiklerini, ayetin belirttiği gibi oruç tutmanın daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir. Sonra da şöyle demiştir: “Bu ayetten sonra, ‘Öyle ise sizden Ramazan ayını idrak edenler o ayda oruç tutsun.’ (el-Bakara 2/185) ayeti nazil olunca, Müslümanların oruç tutma konusundaki muhayyerlikleri neshedilmiştir.” Mâtürîdî, Muâz b. Cebel’in o dönemde orucun; oruç tutmak, fidye vermek ve tutmamak şeklinde üç değişiklik geçirdiğini söylemesinin⁴⁰ de aynı durumu ifade ettiğini bildirmiştir.⁴¹

Daha sonra da şöyle demiştir: “Buraya kadar söylediklerim çerçevesinde neshin meydana gelmiş olması icma manası taşımaktadır. Yoksa ayette mutlak ifade kullanılmasından yola çıkarak oruç tutmak yerine fidye de verilebileceği anlamını çıkarmak doğru olmaz. Bu ayette neshin var olduğu da böyle bir mana çıkma ihtimali sonucunda fark edilmiştir.”⁴² Burada da daha önce ifade ettiğimiz gibi ayetin lafzi/yüzeysel okunması sonucu ortaya çıkabilecek yanlış anlamalara dikkat çekme ihtimali göz ardı edilmemelidir. Mâtürîdî’nin belirttiği ve yanlış anlamaları önlemek şeklindeki mananın ortaya çıkmasına sebep olan nesih de ayetteki kapalılığın giderilmesi şeklindeki bir nesih olarak algılanmalıdır. Böylece burada kastedilen nesih Mâtürîdî’nin nesih tarifleri içerisinde mevcut olan “mücmelin beyan edilmesi” şeklindeki tarife de uymakta ve ayetin hükmünün ortadan kaldırılması şeklinde bir anlam taşımamaktadır.

⁴⁰ Hadisin metni, “Namaz ve oruç üç çeşit değişikliğe uğramıştır.” şeklindedir. Bk. Ebû Dâvûd, “Salât”, 28.

⁴¹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 1: 351-352.

⁴² Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 1: 352.

Mâtürîdî'nin neshedildiğini belirttiği ayetlerden bir başkası şudur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشُّهُورَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا أَمِينَ الْبَيْتِ
الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فِضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمُكُمْ شَتَانُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنْ
الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تُعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ
شَدِيدُ الْعِقَابِ

“Ey iman edenler! Allah’ın şeâirine / işaretlerine, haram aya, boyunları bağırsız ve bağılı kurbanlıklara, rablerinin büyük lütuf ve rızasını dileyerek Beytülharâm’a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescidi Harâm’a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın. İyilik ve takva hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah’tan korkun, çünkü Allah’ın cezası çetindir.” (el-Mâide 5/2).

Bu ayetteki, “Mescidi Harâm’a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın. İyilik ve takva hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah’tan korkun, çünkü Allah’ın cezası çetindir.” (el-Mâide 5/2) bölümünün, “Ey iman edenler! Allah’a ortak koşanlar ancak bir pislikten ibarettir. Artık bu yıllarından sonra, Mescidi Haram'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan korkarsanız, Allah dilerse lütfuyla sizi zengin kılar. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (et-Tevbe 9/28) ve seyf ayeti olarak meşhur olan, “Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Muhakkak ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.” (et-Tevbe 9/5) ayetleriyle neshedildiğini beyan eder. Görüşünü kuvvetlendirmek için de Hz. Âişe’den rivayet edilen, “Bu sure, nazil olan surelerin sonucusudur. Burada helal olduğu bildirilen şeyleri helal; haram olduğu bildirilenleri de haram kabul ediniz.”⁴³ şeklindeki hadisi delil sayarak ayetteki, “müşrikleri nerede bulur-

⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. (b.y.: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 42: 353.

sanız öldürün” ayetinin Kur’an’ın son sözü olduğunu ima eder.⁴⁴ Ancak kendisinin ortaya koyduğu nesih tarifinden de öğrendiğimiz gibi, neshedilen hükmün süresi dolduğu için kaldırılmakta, hüküm maslahata binaen bir başka ayetle yer değiştirmekte⁴⁵ ve böylece hiçbir ayetin hükmü sonsuza kadar ortadan kaldırılmamaktadır. Sadece şartlar ve maslahat gereği bazı ayetler diğer bazılarını neshetmekte, şartlar yine ilk uygulama esnasındaki ortamına döndüğü zaman neshedilen ayetler tekrar gündeme gelerek, insanlara rehberlik yapmaya devam etmektedirler.

Dolayısıyla Mâtürîdî’nin, diğer mensuh ayetlerde olduğu gibi, seyf ayetinin söz konusu ayeti neshettiğini bildirmesi o ayetlerin yürürlükten kalktığı şeklinde anlaşılmalıdır. Zira kaynaklarımızda, Tevbe suresinin 5. ayeti olan seyf ayetinin, müşriklerle barış içerisinde yaşamayı, onları affetmeyi, onların yaptıklarını yok sayıp görmezden gelmeyi ve eziyetlerine sabretmeyi ifade eden tüm ayetleri neshettiği söylenir⁴⁶ ki bu ayetlerin sayısı çok fazladır. Bu sebeple kaynaklarımızda epey sorunlar doğuracak bir yaklaşımla, seyf ayetinin yüz on dört ayeti neshettiğinin belirtilmesi⁴⁷ fikrine, ortaya koyduğu nesih tarifi göz önüne alınacak olursa, Mâtürîdî’nin aynen katılması pek mümkün görünmemektedir.

Mesela Mâtürîdî, pek çok müfessirin seyf ayetiyle mensuh olduğunu söylediği;⁴⁸ “Dinde zorlama yoktur...” (el-Bakara 2/256) ayetini tefsir

⁴⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 4: 135.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 1: 199.

⁴⁶ Bk. Katâde b. Diâme, *Kitâbü’l-nâsihi ve’l-mensûh*, 40; Muhammed b. Ahmed b. Cüzey, *Kitâbü’t-teshîl li ulûmi’t-tenzîl*, thk. Abdullah el-Hâlidî (Beyrut: Şirketü dâri’l-Erkam b. Ebi’l-Erkam, 1416), 1: 332; Ebû Muhammed el-Begavî, *Meâlimü’t-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr v.dğr. (Beyrut: Dâru Tayyibe, 1417/1997), 4: 14.

⁴⁷ Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, (ö. 543/1148) bununla da yetinmeyerek, söz konusu seyf ayetinin ilk kısmındaki, “Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün” ifadesinin, “Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Muhakkak ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.” mealindeki son kısmını dahi neshettiğini ifade etmiştir. Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2: 40.

⁴⁸ Bk. Ebû Ca’fer en-Nahhâs, *en-Nâsihu ve’l-mensûh*, thk. Muhammed Abdüsselam Muhammed (Kuveyt: Mektebetü’l-felâh, 1408), 110; Katâde b. Diâme, *Kitâbü’l-nâsihi ve’l-mensûh*, 33-34; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5: 410. Ayrıca Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 304’de Bakara suresindeki, “Dinde zorlama yoktur.” ayetinin, “Ey peygamber! İnkârcılara ve münafık-

ederken, ayette neshin varlığından söz etmekle beraber bu ayetin seyf ayeti tarafından neshedildiğinden bahsetmez. Ayetin, Hz. Peygamber'in, "Ben insanlarla onlar Lâ ilâhe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Kim bunu söylerse, malını ve canını benden korumuş olur." hadisiyle⁴⁹ neshedildiğini belirtir.⁵⁰ Dolayısıyla Mâtürîdî seyf ayetinin müşriklerle barış yapmayı öngören tüm ayetleri neshettiği görüşüne katılmamaktadır. Zaten seyf ayetinde bahsi geçen olayda özel bir durum söz konusudur ve bu özel durum çerçevesinde, sadece konuyla ilgili olan müşriklerin öldürülmesi emredilerek, o müşriklerle barış içerisinde yaşamayla ilgili olan ayet veya ayetler geçici olarak devre dışı bırakılmıştır. Ama bu ayetin muhatabı olmayan diğer tüm müşriklerle ilişkiler yine nesholduğu söylenen ayetlerin emrettiği şekliyle devam edecektir.

Tevbe suresindeki bu ayetin indirildiği tarihî nüzul bağlamı incelendiğinde görülecektir ki bu ayet, Müslümanların tam bir teyakkuz ve sefere hazırlık vasatında olduğu bir dönemde nazil olmuştur. Bu sebeple ayette, "Haram aylar sona erince müşrikleri yakaladığınız yerde öldürün." denilmiştir. Bundan dolayı bu hüküm, Müslümanlar ile müşrikler arasında oluşan toplumsal ve siyasal ortamın zorunlu kıldığı konjonktürel bir hüküm niteliğindedir.⁵¹ "Yoksa kelime anlamı itibarıyla sulh sükûn anlamına gelen İslam'ın, durduk yerde insanları yok etmek gibi bir gayesi olamaz. Hz. Peygamber'in hayatındaki gazve ve seriyyelerin sebepleri iyice araştırıldığında, bu savaşların hiçbirinde karşıdakinin varlığına tahammül edememe, onların hayatına sebepsiz olarak son verme hedefinin olmadığı görülecektir."⁵²

lara karşı cihad et, onlara sert davran; onların varacağı yer cehennemdir ve bu ne kötü bir sondur!" (et-Tevbe 9/73) ayetiyle neshedildiğini belirtir.

⁴⁹ Müslim, "İman", 8; Tirmizî, "İman", 1, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 229, 270, 358, 417, 14: 481, 15: 286, 16: 138-139, 308, 481, 489, 22: 119, 423, 23: 18, 398, 26: 81.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 160.

⁵¹ Mustafa Öztürk, "Kur'an'da Müslümanlar Ve Ötekilerle Birlikte Yaşamının Referansları", *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku" Sempozyumu (Mardin, 17-19 Nisan 2015)*, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016, 48.

⁵² Bk. Serdar Özdemir, "Seriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 565-6.

2.2. Kur'an'ın Sünnet ile Neshi

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

“Meleklerle, ‘Âdem’e secde edin’ dediğimizde İblis dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu.” (el-Bakara 2/34)

Mâtürîdî, bu ayetle ilgili olarak şöyle demiştir: Allah’ın meleklerine hitaben yaptığı; “Âdem’e secde edin” şeklindeki emri, eğer ibadet anlamındaki secde olarak anlaşılacak olursa,⁵³ bir insanın Allah’tan başkasına yapacağı bu tür secde Hz. Peygamber tarafından neshedilmiştir. Çünkü o, “Eğer bir kimsenin başka birine secde etmesi helal olsaydı, ben kadının kocasına secde etmesini emrederdim” buyurarak⁵⁴ bir insanın bir başkasına secde etmesini ortadan kaldırmıştır.⁵⁵

Mâtürîdî’ye göre bu ve daha başka ayetlerin, Hz. Peygamber’in hadisleri ve uygulamaları ile neshedilmiş olması, sünnetin Kur’an’ı nesh edebileceğine dair önemli delillerdir. Aslında Hz. Peygamber, bu ayette bildirildiği gibi meleklerin insana secdesini ve Hz. Yusuf kıssasında anlatılan türden olan secdeyi⁵⁶ yasaklamış ve bu yasaktan sonra secdenin Allah’tan başkasına yapılması haram kılınmıştır.⁵⁷ Mâtürîdî’nin sünnetin Kur’an’ı neshettiğine dair yorumlarda bulunmasının temelinde, Hanefi mezhebinin görüşlerinin etkisi olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Kendisinin Hanefî fakihlerinin önde gelenlerinden olmasının ve Hanefîlerin

⁵³ Mâtürîdî, secde ile ilgili pek çok tarifler ortaya koymuştur. En sonunda eğer bu secde emri ibadet anlamında bir emirse diye yeni bir söz açıp bu durumda neshi gündeme getirmiştir. Bk. Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 1: 87.

⁵⁴ Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 40; İbn Mâce, “Nikâh”, 4; Tirmizî, “Radâ”, 10; Dârimî, “Salât”, 159; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20: 65; 32: 145; 36: 312; 41: 19.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 1: 88.

⁵⁶ “Anne babasını makamına çıkardı. Hepsini onun huzurunda secdeye kapandılar; Yûsuf dedi ki: Babacığım! İşte daha önce gördüğüm rüyanın manası buymuş; rabbim onu gerçekleştirdi. Doğrusu rabbim bana lütuflarda bulundu: Beni zindandan çıkardı, sizi çölden (çıkarıp buraya) getirdi, üstelik şeytan benimle kardeşlerimin arasını bozduktan sonra! Şüphesiz rabbim dilediğine çok lütufkârdır. Kuşkusuz O çok iyi bilendir, hikmet sahibidir.” (Yûsuf 12/100).

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 1: 88.

de mütevatir sünnetin Kur'an ayetlerini neshedebileceğini savunuyor olmalarının Mâtürîdî üzerinde etkili olduğu söylenebilir.⁵⁸

Meleklerin Âdem'e secde etmesinin ibadet kastıyla yapılmış bir secde olması mümkün değildir. Zira melekler bu secdeyi Allah'ın emriyle yapmışlardır.⁵⁹ Kaldı ki hak dinlerin hiçbir tanesinde ibadet maksadıyla Allah'tan başkasına secde yapılması caiz görülmemiştir. Yûsuf suresinde sözü edilen secdenin de Yûsuf'un anne ve babasıyla diğer aile fertlerinin kendisine kavuşmaları sebebiyle yaptıkları bir saygı secdesinden başka bir şey değildir.⁶⁰ Bu secde aynı zamanda kendilerini Yûsuf'a kavuşturan Allah'a yapılmış bir şükür secdesidir.⁶¹ Zaten melekler de Âdem'e secde ederek hem Allah'ın emrine itaat etmişler hem de yeryüzünde onun halifesi olacak Âdem'e saygı göstererek onun hilafete layık olduğunu tasdik etmişlerdir.⁶²

Aslında Mâtürîdî de bu görüşleri ortaya koymuş ancak eğer bu secde bir tazim secdesi ise, "bu secde Hz. Peygamber'in mezkûr hadisiyle nesholmuştur" demiştir.⁶³ Ama hadiste belirtilen secde de ibadet secdesi değil tazim secdesidir. Zira tevhidi anlatan ve şirke karşı en büyük mücadeleyi veren Hz. Peygamber'in hadisteki secde ile ibadet secdesini kasdetmiş olması düşünülemez. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin neshe dair bu yorumunda isabetli olduğunu söylemek mümkün değildir.

Mâtürîdî'nin neshedildiğini belirttiği ayetlerden bir başkası ise:

...وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ

⁵⁸ Hanefî usulcülerinin Kur'an'ın sünnet ile neshedilebileceği hakkındaki görüşleri için bk. Metin Yiğit, *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Usûl Anlayışında Sünnet* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 440-450.

⁵⁹ Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1: 502.

⁶⁰ Bk. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl*, 3. Baskı (Beirut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1407), 1: 127; Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, 1: 105.

⁶¹ Bk. Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, 3: 258.

⁶² Bk. Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3. Baskı (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420), 2: 427; Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, 1: 105.

⁶³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 1: 87-88.

“...Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah düşünesiniz diye ayetlerini sizin için işte böyle açıklıyor.” (el-Bakara 2/219) ayetidir.

Mâtürîdî ayetteki “ihtiyaç fazlası”nın maişeti sağlayan şeylerden arta kalanlar olduğunu belirtmektedir. Bu ayetin emrine uyararak ziraatla uğraşanların, maaş karşılığı çalışanların, esnaf ve işçilerin kazandıklarından arta kalanları tasadduk ettiklerini beyan ettikten sonra, Enes b. Mâlik'ten⁶⁴ (ö. 93/711-12) rivayet edilen; “Zekât daha önce var olan her sadakayı, Ramazan ayı orucu daha önce tutulan oruçları ve kurban daha önceki kurbanları neshetmiştir.”⁶⁵ hadisiyle neshedildiğini ileri sürmektedir.⁶⁶

Mâtürîdî'nin neshedildiğini ifade ettiği ayetlerden bir diğeri:

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى

الْمُتَّقِينَ

“Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı.” (el-Bakara 2/180) ayetidir.

Mâtürîdî, bu ayetin yorumunda, ayetin miras ayetiyle⁶⁷ neshedildiğini savunan ya da hiç bir surette neshedilmediğini dile getiren iki görüş olduğunu ortaya koymakta ve bunlardan her ikisinin görüşlerine de karşı

⁶⁴ Tam adı Ebû Hamza Enes b. Mâlik b. Nadr el-Ensârî olup Hz. Peygamber'e hizmetiyle tanınan ve en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biridir. Fazla bilgi için bk. İbrahim Canan, “Enes b. Mâlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 234-235.

⁶⁵ Hadisin Hz. Ali'den rivayet edilen yaklaşık versiyonları için bk. Ebû Bekir el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, 3. Baskı (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1424/2003), 9: 439.

⁶⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 23-24.

⁶⁷ “Ana, baba ve akrabaların (miras olarak) bıraktıklarından erkeklere bir pay vardır. Ana, baba ve akrabaların bıraktıklarından kadınlara da bir pay vardır. Allah, bırakılanın azından da çoğundan da bunları farz kılınmış birer hisse olarak belirlemiştir.” (en-Nisa, 4/7).

çıkmaktadır. O, bu ayetin, “Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Varise vasiyet yoktur.” hadisiyle⁶⁸ neshedildiğini savunmaktadır.⁶⁹

Mâtürîdî, bu görüşüne, âhâd haberlerin⁷⁰ Kur’an’ı neshedemeyeceği gerekçesiyle karşı çıkanlara da; “Bu rivayet âhâd olarak gelmiş olsa da insanların çoğunluğu tarafından amel edilmiş olması sebebiyle tevatür derecesine ulaşmıştır. Dolayısıyla bu haber âhâd olmasına rağmen ayeti neshedebilecek güce ulaşmıştır.” diye cevap vermektedir.⁷¹

Müslümanlar hayatlarını idame ettirirken, ihtiyaç duydukları bazı düzenlemeleri kendi hayatları için zaruri olarak yaparlar. Kur’an da bu ihtiyaçları göz önünde bulunduran bir yapıdadır. Mesela Enfâl suresinde Allah, düşmanları caydırmak üzere “besili atlar” hazırlanmasını müminlere öğütlemiştir.⁷² Tarihin pek çok döneminde müminler besili atlar ve üstündeki süvarileriyle düşmanlarına gözdağı vermişlerdir. Ancak öyle bir zaman gelmiştir ki, besili atlar ve üzerindeki süvarilerin caydırıcı gücü kalmamıştır. Böylece, günümüzde atların yerine tank ve benzeri araçların kullanıldığı gibi, Müslümanlar atları savaş aracı olarak kullanmaktan vaz geçerek kendi zamanlarının caydırıcı unsurlarını hiç tereddüt etmeden kullanmışlardır.

⁶⁸ Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 6; Tirmizî, “Vesâyâ”, 5; Nesâî, “Vesâyâ”, 5.

⁶⁹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 1: 333.

⁷⁰ Âhâd haber: Râvî sayısı bakımından mütevâtir derecesine ulaşmamış hadisler için kullanılan bir usûl-i hadis ıstılahıdır. Hz. Peygamber’den, sahabeden ve tabiinden nakledilen haberler, onları rivayet edenlerin sayıları bakımından değişik isimler almışlardır. Bir haber, ilk kaynağından itibaren her nesilde yalan üzere birleşmeleri aklen mümkün olmayan bir kalabalık tarafından rivayet edilmişse buna “mütevâtir haber” denir. Eğer herhangi bir nesilde haberin râvî sayısı en az üçe düşerse “meşhur” veya “müstefiz”; ikiye düşerse “azîz”; bire düşerse “garîb” veya “ferd” adını alır. Mütevâtir dışında kalan haber çeşitlerinin hepsine birden “âhâd haber” denir. Bk. Talât Koçyiğit, *Hadis İstihlâhları* (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980), 22-24.

⁷¹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 1: 333-334.

⁷² “Allah’ın ve sizin düşmanlarınızı ve onların gerisinde olup sizin bilmediğiniz, ama Allah’ın bildiklerini korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın. Allah yolunda harcadığınız her şeyin karşılığı, zerrece haksızlığa uğratılmadan size tastamam ödenecektir.” (el-Enfâl 8/60).

Burada, varislerden bir tanesinin, “bana ölen kişi filan malı vasiyet etmişti, o malı bana verin sonra paylaşım yapılınsın” şeklinde bir istekte bulunmasını önleyecek şekilde “varise vasiyet olmayacağı” da anlaşılabilir olmakla beraber bu ayetin neshi hususu, yukarıda sözünü ettiğimiz maslahata dayalı bir nesih olmalıdır. Muhtemelen daha sonraki dönemlerde Müslümanlar yine ihtiyaca binaen vasiyet ayetiyle amel etmişlerdir. Yani vasiyet ayetinin nazil olduğu şartlar yeniden hâkim olduğunda, vasiyet ayetlerinin neshedilmiş olması o ayetlerin bir daha kullanılmayacağı anlamı taşımamalıdır.

Durum böyle olmakla beraber Mâtürîdî, bu görüşü benimsemesine neden olan maslahatı belirtmemiştir. Burada onun nesihle ilgili ortaya koymaya çalıştığı usul ve esaslar çok belirgin de değildir ve burada belirttiği neshin nasıl bir şey olduğu da anlaşılammaktır. Zira bu ayetin, hadisle neshedildiğine dair başka bir açıklama, tespit edebildiğimiz kadarıyla mevcut değildir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu durum Mâtürîdî'nin mezhebi zorlamalar içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır.

2.3. Sünnetin Kur'an ile Neshi

Hız. Peygamber, İslâm'ın Mekke döneminde ashabıyla birlikte namazlarında Kâbe'ye yönelmekle beraber Medine'ye hicretten sonra, Yahudilerin nübüvveti tasdik etmelerine vesile olabileceği ihtimaliyle namazlarında Kudüs'e yönelmişlerdir.⁷³ Böylece Medine döneminin ilk bir buçuk yılında Kudüs'e yönelerek namaz kılmıştır.⁷⁴ Fakat Medine'de, Yahudilerin, “hem bizim dinimize muhalefet ediyor hem de kiblemize yönelerek namaz kılıyorsunuz” sözlerinden de rahatsızlık duyması sebebiyle, ayette de işaret edildiği gibi,⁷⁵ Hız. Peygamber'in Kâbe'ye doğru namaz kılma

⁷³ Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 2: 10. Bu konuyla ilgili geniş bir mütalaa için bk. Ahmet Özel, “Kible”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 366.

⁷⁴ Bk. Buhârî, “Salât”, 31. “Tefsîr”, 18; Müslim, “Mesâcid”, 11-12.

⁷⁵ “Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni, memnun olacağın kibleye döndüreceğiz.” (el-Bakara 2/144)

özlemi artmış ve kıblenin değişmesiyle ilgili bir beklenti içerisine girmiştir.⁷⁶ Nihayet hicretten on altı ay sonra:

قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ

“Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni, memnun olacağın kıbleye döndüreceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenlerin onun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir.” (el-Bakara 2/144) ayetinin nazil olmasıyla kıble Mescid-i Aksâ’dan Mescid-i Haram tarafına tahvil edilmiştir.

Mâtürîdî bu ayetin Hz. Peygamber’in kıble ile ilgili sünnetini neshettiğini belirtir. Zira Hz. Peygamber, Beyti Mukaddese kıble olarak yönelmeyi Kitap’taki bir emir ile belirlememiş, daha öncekilerin sünnetini takip ederek seçmiştir. Nazil olan ayet de onun bu seçimini geçersiz kılarak, kendisini yeni bir kıbleye yönlendirmiştir. Mâtürîdî, bu hadisenin sünnetin Kur’an ile neshine bir örnek oluşturduğunu ifade eder.⁷⁷

2.4. Kur’an’ın Bir Hükmünün Uygulanmasının Durdurulması ile İlgili İctihat

Mâtürîdî’nin neshedildiğini ifade ettiği ayetlerden biri şudur:

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Sadakalar (zekât gelirleri) ancak yoksullar, düşkünler, zekâtların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri İslâm’a ısındırılacak olanlar, azat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar içindir. İşte Allah’ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle idare etmektedir.” (et-Tevbe 9/60).

Mâtürîdî’ye göre, ayetin “kalpleri İslâm’a ısındırılacak olanlarla” alakalı kısmı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in içtihadıyla neshedilmiştir.

⁷⁶ Taberî, *Camîu’l-beyân*, 3: 172.

⁷⁷ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 1: 259.

Hız. Peygamber, vahyin tebliğinin ilk dönemlerinde, İslam'ı tanıtmak ve insanların gönlünün İslâm'a ısınmasını sağlamak üzere müellefe-i kulûb diye isim verilen bu sınıfa zekâtın pay veriyordu. Daha sonraları İslam'ın büyük kitleler tarafından benimsenip Müslümanların gücünün ve imkânlarının artmasıyla kâfirlere karşı üstünlük elde edildi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir döneminde, Hz. Ömer'in teklifiyle bunlardan bazılarına bu pay verilmemiş; böylece Allah'ın Kur'an'da zekâtın pay verilmesini tavsiye ettiği bir sınıf istisna edilmiştir. Bundan dolayı Mâtürîdî, bu ayette neshin farklı vecihlerle gerçekleşebileceğinin bilinmesi için, ayetin beyan ettiği mananın / hikmetin / maslahatın ortadan kalkmış olmasından dolayı içtihatla neshin caiz olduğuna bir delalet olduğunu beyan etmiştir.⁷⁸

Bu ayetin yorumuyla ilgili olarak Mâtürîdî, "içtihatla nesh" kavramını kullanmıştır. Zira onun nesh tanımı, bir hükmün ebedi olarak yürürlükten kaldırılması değil, belli bir maslahata bağlı olarak hükmün geçici olarak uygulanmasının tehir edilmesi şeklinde olduğunu, onun beyanlarından ve özellikle buradaki açıklamasından anlayabiliyoruz. Çünkü burada Hz. Ömer'in yaptığı, Kur'an'ın bir hükmünün ilgasına yönelik bir uygulama değil, hükmün uygulamasıyla alakalı bir değerlendirmedir. Bu durumu Mâtürîdî'nin "içtihatla nesh" şeklinde isimlendirmesi onun neshi, ayetin hükmüyle ilgili olarak maslahata bağlı bazı tasarruflar olarak değerlendirdiği sonucuna ulaşabiliriz.

Bu olayda muhtemelen Müslümanların iyi niyetini istismar etmek gibi bir durum söz konusu olmuştur. Olay Mâtürîdî'nin anlattığı haliyle şöyle cereyan etmiştir: Akra' b. Hâbis ve Uyeyne b. Filan Hz. Ebû Bekir'e gelirler ve ondan bölgelerindeki çorak bir araziye kendilerine tahsis etmesini istemişlerdir. Hz. Ebû Bekir'in bu isteği kabul edip buna dair yazdığı belgeyi Hz. Ömer'e tasdik ettirmelerini istemesi üzerine Hz. Ömer'e gelmişlerdir. Hz. Ömer de ellerinden alıp içeriğine baktığı belgeyi yırtıp yok etmiştir. Bundan hoşnut olmayan kişiler Hz. Peygamber'in kendilerine istediklerini verdiğini söylemeleri üzerine, Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 6: 392.

kendilerine kalplerini kazanmak için ödeme yaptığını belirtip artık Müslümanların güçlendiğini, kendilerinin kalbini kazanmaya ihtiyaç kalmadığını ve güçleri yettiğince çalışıp çabalamalarını öğütlemiştir.⁷⁹

Aynı hadiseyi Taberî⁸⁰ (ö. 310/923) ve İbn Asâkir⁸¹ (ö. 571/1176) ise şu şekilde anlatmışlardır: Müellefe-i kulûb statüsünde zekât fonundan yarım alan Akra' b. Hâbis⁸² (ö. 33/653-54) ile Zibrikân b. Bedr⁸³ (ö. 45/665 [?]), Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde ona müracaat ederek, Bahreyn'den gelen haraç gelirlerinin kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Bunun karşılığında ise, kavimlerinin İslâm'a bağlılıklarının devam edeceği ve kimsenin İslâm'dan dönmeyeceği sözünü vermişlerdir. Bu teklife Hz. Ebû Bekir sıcak bakarak bu konuda bir belge hazırlatmıştır. Hazırlanan bu belge, onayı alınmak üzere Hz. Ömer'e getirildiğinde o, onaylamayı reddetmiş, vesika metnini yırtarak yok etmiş ve onların isteklerini kabul etmemiştir.⁸⁴

⁷⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 6: 391-392.

⁸⁰ Tam adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî olup *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserleriyle tanınan müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakihtir. Hakkında fazla bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 314-318.

⁸¹ Tam adı Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî olup Hadis hâfızı ve *Târîhu medîneti Dimaşk* adlı eseriyle tanınan tarihçidir. Hakkında fazla bilgi için bk. Mustafa Sabri Küçükaşçı - Cengiz Tomar, "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 321-324.

⁸² Tam adı el-Akra' b. Hâbis b. İkal et-Temîmî olan ve Hz. Peygamber'in müellefe-i kulûb statüsünde kendisine büyük paylar verdiği sahabedir. Fazla bilgi için bk. Ahmet Lütfi Kazancı, "Akra' b. Hâbis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 285.

⁸³ Tam adı Ebû Ayyâş Husayn b. Bedr b. İmruilkays et-Temîmî olan sahabedir. Fazla bilgi için bk. Halit Özkan, "Zibrikân b. Bedr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 396. Bu maddede Zibrikân'ın ridde savaşları sırasında Akra' b. Hâbis'le birlikte Hz. Ebû Bekir'in yanına gidip Bahreyn'in haracını alma karşılığında kavminin itaatini temin edeceğine dair bilgilerde bir yanlışlık olduğu belirtilmektedir.

⁸⁴ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-türâs, 1387), 3: 275; Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (b.y.: Dâru'l-fikr li't-tibâa ve'n-neşr ve't-tevzî', 1415/1995), 9: 194.

Kâsânî'nin⁸⁵ (ö. 587/1191) de vurguladığı gibi Hz. Ömer, bir illete ve ümmetin maslahatı üzerine ikame olunmuş bir tasarrufu, söz konusu illet ortadan kalkınca, içtihatla geçici olarak durdurmuş ve bu duruma Hz. Ebû Bekir'in ve diğer sahabilerin itiraz etmemeleri üzerine bu konuda icma meydana gelmiştir.⁸⁶ Burada Hz. Ömer, Kur'an'ın bir hükmünü ilga etmemiş, hükmün uygulanmasını geçici olarak durdurmuştur. Bir başka deyişle Hz. Ömer ayetin hükmünü değiştirmemiş ve ayete muhalif bir iş yapmamıştır. Dolayısıyla bu husus, o günün şartları içerisinde ümmetin ortak kararıyla ortaya çıkmış bir uygulamadır. Muhtemelen daha sonra şartlar değişince, bu sınıfa yeniden zekât verilmiştir.

Nesih ümmetin maslahatına uygun olarak ortaya çıktığına göre, ayetin hükmünün geçici olarak durdurulması çok yadırganacak bir husus olmasa gerektir. Zira Allah Kur'an'da av yapılmasına izin vermektedir.⁸⁷ Ancak bir idareci, idari bir maslahata binaen, ülkenin ve milletin yararını gözeterek uzun veya kısa sürelerle, geçici olarak av yapılmasını yasaklayabilmektedir ki bu duruma pek çok yerde şahit olunmakta ve bunu hiç kimse de garip karşılamamaktadır. Mâtürîdî, bu tür idari bir tasarrufu nesih olarak yorumlamaktadır ki bu tarif, klasik tefsir usulündeki tariflerle uyuşmamaktadır.

Mâtürîdî'nin neshedildiğini ifade ettiği ayetlerden bir diğeri şöyledir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ لَا هُنَّ حِلٌّ لَّهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ وَآتُوهُنَّ مَا أَنْفَقُوا وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكُوفَارِ وَسَلُّوا مَا أَنْفَقْتُمْ وَلَيْسَلُّوا مَا أَنْفَقُوا ذَلِكَمُ حُكْمُ اللَّهِ يَخُكِّمُ بَيْنَكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Ey iman edenler! Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde - Allah onların imanlarını daha iyi bilmekle beraber- siz onları sınavın.

⁸⁵ Tam adı Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî olup Hanefî fakihlerinden dir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ferhat Koca, “Kâsânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 531.

⁸⁶ Bk. Ebû Bekr Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'* (b.y.: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1406/1986), 2: 45.

⁸⁷ Bk. el-Mâide 5/1-2, 4, 94-96; en-Nahl 16/14.

Eğer mümin olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere iade etmeyin. Bunlar onlara helâl değildir, onlar da bunlara helâl olmaz. Kocalarına harcadıklarını geri verin. Mehirlerinizi ödediğiniz takdirde bu kadınlarla evlenmenizde sakınca yoktur. Kâfir kadınları nikâhınız altında tutmayın. Siz harcadığınızı isteyin, onlar da harcadıklarını istesinler. Allah'ın hükmü işte budur. Aranızda hükmünü böyle veriyor. Allah hakkıyla bilmektedir, hüküm ve hikmet sahibidir." (el-Mümtehine 60/10)

Mâtürîdî bu ayetin, "Siz harcadığınızı isteyin, onlar da harcadıklarını istesinler." (el-Mümtehine 60/10) bölümünün nesh edildiğini söyleyerek neshin nasıl gerçekleştiği hususunda uzun açıklamalar yapmıştır. Yaptığı değerlendirmeler sonucunda, insanların Kur'an'ın bir hükmüyle amel etmeyi terk etmeleri durumunda, Kitab'ın hükmünün neshedilebileceği kanaatini beyan etmiştir. Mâtürîdî insanların bir hükümle amel etmeyi terk etmesi durumunun örfî hüküm kapsamına gireceğini ileri sürmüş ve bu tür hükümlerin tıpkı "müellefei kulüb" meselesinde olduğu gibi, bir illet sebebiyle var olduğunu ve bu illet yok olunca da hükmün uygulanamayacağını belirtmiştir. Devamında da "Eğer illet akılla kavranamayacak bir konuda ise o zaman insanların o hükmü terketmekle ilgili icmalarına itibar olunmaz ve Kitab'ın hükmüyle amel edilir." demiştir.⁸⁸ Tıpkı günümüzde, özellikle zekâtın devlet eliyle toplanıp dağıtılmadığı ülkemizde, zekâttan pay verilecek zekât toplama görevlilerin olmaması sebebiyle onlara zekât verilemediği gibi, bu ayetin hükmü de şartların getirdiği zorunluluk sebebiyle o güne mahsus olmak üzere yürürlükten kalkmış ve muhtemelen daha sonra tekrar uygulanmıştır.

Sonuç

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı eserindeki neshe dair görüşlerini tespit etmeye çalıştığımız bu araştırmamızda, Mâtürîdî neshe klasik tefsir usulündeki tariflerden farklı yaklaşmıştır. İlk peygamberden bu yana insanlığa gönderilen dinde herhangi bir değişim (nesih, tebdil ve tagayyür) olmadığını belirtmiş ve değişimin şeriatlarda (ahkâmda) meydana geldiğini savunmuştur.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15: 125.

Öncelikle neshin tarifine farklı bir bakış açısı getirmiş ve neshe, belirli bir süre için vazedilmiş olan hükmün yürürlüğünün sona ermesi üzerine yine belirli bir süre için yeni bir hükmün getirilmesi şeklinde anlam vermiştir. Böylece nesh için, “bir daha amel etmemek üzere yürürlükten kaldırma” şeklinde yapılan tariflere katılmamış ve neshi, farklı şart ve zamanlar için özellikle maslahata yönelik olmak üzere, uygulamada alternatifler sunma olarak algılamıştır.

Mâtürîdî neshi, dört kategoride ele almış, bunların her birine Kur'an ayetlerinden örnekler vermiş ve kendi bakış açısıyla ayetlere yorumlar getirmiştir. Bu örneklerde bazen, nasih ve mensuh arasındaki zaman uyumunu göz ardı ederek önce Mekki bir ayetin Medeni bir ayeti neshettiğine dair beyanlarda bulunduğu da göz önüne alınacak olursa Mâtürîdî'nin neshe, klasik nesh tarifinin dışında farklı anlamlar yüklediği sonucuna ulaşabiliriz.

O, neshe mesnet teşkil ettiği belirtilen ayetlerde nesihten bahsetmiş ama hiçbir tanesinde ayetin ilk anlamı olarak neshi öne çıkarmamıştır. Muhtemelen Hanefî geleneğinden gelmesi sebebiyle Kur'an'ın sünnetle ve sünnetin Kur'an'la neshedilebileceğini savunup bunlara dair örnekler vermiştir. Fakat bu örneklerde de zorlama olduğu şeklinde algılanmaya müsait yorumlara gitmiştir.

Onun nesh konusunda en ilgi çeken yanı, içtihadî nesihten bahsetmiş olması ve toplumun bir hükümle amel etmeyi terk etmesi durumunu da nesh olarak tanımlamasıdır. Ancak Mâtürîdî bu değerlendirmeleri, Müslümanların yardım duygularını istismara yönelik olan müellefei kulüb meselesinde olduğu gibi sahabe dönemine ait olmak üzere meydana gelen bazı özel uygulamaları açıklayan bir durum olarak zikretmiş; yoksa Kur'an ahkâmının idari zaruretlere binaen geçersiz sayılabileceğine mesnet teşkil edecek bir model olarak sunmamıştır. Gerek içtihadî neshi gerekse toplumun bir hükümle amelî terk etmesi durumundaki neshi, hükmün ebedi olarak yürürlükten kaldırılması şeklinde değil, idari zarurete binaen hükmün illetinin ortadan kalkması münasebetiyle o hükmün yürütmesinin durdurulması şeklinde ifade etmiştir.

Mâtürîdî gerek nesihle ilgili gerekse tefsirle ilgili görüşleri açısından dikkatle okunması ve incelenmesi gereken önemli bir İslâm âlimidir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. 45 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Ak, Ahmet. *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008.
- Begavî, Ebû Muhammed. *Meâlimü't-Tenzîl*. 8 Cilt. Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr v.dğr. Beyrut: Dâru Tayyibe, 1417/1997.
- Beyhakî, Ebû Bekir. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 3. Baskı. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Canan, İbrahim. "Enes b. Mâlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 234-235. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *et-Ta'rifât*. Thk. Heyet. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403/1983.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Behrâm b. Abdüssamet. *Müsnedü'd-Dârimî: Sünenü'd-Dârimî*. Thk. Hüseyin b. Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî li'n-neşr ve't-tevzî', 1412/2000.
- Diñç, Ömer. *Taberî ve Maturîdî Tefsirlerinin 'Nesh Meselesine Yaklaşımları Açısından' Mukayesesi*. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2013.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*. Thk. Şuayb el-Arnaût – Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. b.y.: Dâru'r-risâleti'l-âlemîyye, 1430/2009.
- Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *Târîhu Dimeşk*. Thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. b.y.: Dâru'l-fikr li't-tibâa ve'n-neşr ve't-tevzî', 1415/1995.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü't-teshîl li ulûmi't-tenzîl*. Thk. Abdullah el-Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Şirketü dâri'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1416.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ Ömer b. İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, 2. Baskı. 8 Cilt. b.y.: Dâru't-tayyibe li'n-neşr ve't-tevzî', 1420/1999.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Fidâ Zeynuddîn Kâsım. *Tâcü't-Terâcim*. Thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1413/1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. 5 Cilt. b.y.: Dâru'r-risâleti'l-âlemîyye, 1430/2009.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn. "Nsh". *Lisânü'l-Arab*. 3. Baskı. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbnü'l-Arabî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Nevâsihu'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Abdillâh el-Âmilî es-Selefî ed-Dânî. Beyrut: Şirketü ebnâi Şerîfî'l-Ensârî, 1422/2001.
- İsfehânî. Râgıb. "Nsh". *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*. Thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-kalem, 1412.
- Karaman, Hayrettin - Çağrıncı, Mustafa - Dönmez, İ. Kâfi - Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Kâsânî, Ebû Bekr Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiü's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*. 7 Cilt. b.y.: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1406/1986.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *en-Nâsihu ve'l-mensûh fi'l-Kur'ânî'l-azîz vemâ flihi mine'l-ferâizi ve's-sünen*. Thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir. 2. Baskı. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1418/1997.
- Kasımî, Cemaleddin. *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*. Trc. Sezai Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Katâde b. Diâme. *Kitâbü'n-nâsihi ve'l-mensûh*. Thk. Hâtım Sâlih. ed-Dâmin. b.y.: Müessesetü'r-risâle 1418/1998.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. "Akra' b. Hâbis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 285. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Koca, Ferhat. "Kâsânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 531. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis İstihlâları*. Ankara: AÜ. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Kureşî, Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed. *el-Cevâhîrî'l-Mudiyye fi Takvâti'l-Hanefiyye*. 2 Cilt. Kerâtiş: Mîr Muhammed Kütübhâne, ts.
- Küçükaşçı Sabri. – Tomar, Cengiz. "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 321-324. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Thk. Ahmet Vanlıoğlu. Ed. Bekir Topaloğlu. 17 Cilt. İstanbul: Dâru'l-mîzân, 2005.
- Müslim b. Haccâc. Sahîh. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Nahhâs, Ebû Ca'fer. *en-Nâsihu ve'l-mensûh*. Thk. Muhammed Abdüsselam Muhammed (Kuveyt: Mektebetü'l-felâh, 1408.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Es-Sünenü's-suğrâ li'n-Nesâî*. Thk. Abdülfetâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Nesefî, Ebû Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebseratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*. Thk. Hüseyin Atay. Ankara: DİB Yayınları, 1993.

- Özdemir, Serdar. "Seriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 565-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özdeş, Talip. *Kur'an ve Nesh Problemi Allah'ın Kitabında Çelişki Var mı?*. 2. Baskı. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Özdeş, Talip. "Mâtürîdî'nin Din ve Şeriat Anlayışı". *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Milletler Arası Tartışmalı İlmî Toplantı Bildirileri* (İstanbul, 22-24 Mayıs 2009). Ed. İlyas Çelebi. 123-137. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Özdeş, Talip. *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Özel, Ahmet. "Kible". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 366. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özen, Şükrü. "Mâtürîdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 146-159.
- Özkan, Halit. "Zibrikân b. Bedr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 396. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an'da Müslümanlar Ve Ötekilerle Birlikte Yaşamının Referansları". *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku" Sempozyumu (Mardin, 17-19 Nisan 2015)*. 31-58. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Râzî, Fahrüddin. *Mefâtihu'l-gayb*. 3. Baskı. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420.
- Rudolph, Ulrich. *Mâtürîdî*. Trc. Özcan Taşçı. İstanbul: Litera Yayınları, 2016.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân* Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- Şâtübî, İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. Thk. İbn Hasen Âl-i Selmân. 7 Cilt. b.y.: Dâru İbn Affân 1417/1997.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'an'da İki Mesele*. Konya: Selam Yayınevi 1987.
- Şener, Abdülkadir. "Cüzcânî, Ebû Süleymân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 98. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Camiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-risâle, 1420/2000.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-mülûk*. 2. Baskı. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-türâs, 1387.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Sünen*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî 1998.
- Topaloğlu, Bekir. "Te'vîlâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Üzüm, İlyas. "İyâzî, Ebû Nasr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 499. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali. *Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân*. Thk. Âsım b. Abdilmuhsin el-Humeydân. ed-Dammâm: Dâru'l-İslâh, 1412/1992.
- Yiğit, Metin. *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Usûl Anlayışında Sünnet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Yurdağür, Metin. "Cüzcânî, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 97. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl*. 3. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbî'l-Arabî, 1407.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh. el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, ts.

